

Te fiva fāiai

***Ke mātau
nā āuga***

***Na hē fakatali
– hakili
fehoahoani***

Fiva fāiai

Ko te fiva fāiai ko he famai e mafua i he pekitelia (bacteria) mai i he hiama, ma e mafai ke ono maua aini tauale fakapokepoke e lua:

- ***Menigitis (fiva fāiai)***
(he hiama i te kafu o te fāikai)
- ***Septicaemia (Hepitikemia)***
(kona o te toto)

E tokalahi atu ki lātou e maliliu ona ai ko te fiva fāiai i lo ki lātou e maliliu mai i te hepitikemia.

E lahi ia itū kaiga hiama e mafai ke mafua mai ai te fiva fāiai, e aofia ai te A, B, C, W ma te Y. Ko te lahiga o nātauale i Niuhila e māfua mai ona ko te itūkāiga i te kulupu a te B.

“

Ko te fiva fāiai e mafai ke vave tutupu lele – i ni nai itūla e fia oioti e mafai ke matuai tigainalava na tino.

”

Ko te tauale

Ko te tauale e mafai ke gaholoholo malie lava mo he aho fokotahi ki te lua, pe mafai ke vave oho lele iloto o ni nai itūla. E mafai ke lave i nā fuālakau tui, kae e tāua lele te vave fofō. I te kamataga ote tauale, ko te fiva faiai e mafai ke ve ko he fulū (flu) pe he ihu tafe, kae e mafai ke vave fakaholo tigāina i hetaimi vave lele. Iētahi taimi e mafai e he tino ke lagona te hē malohi kae toe vave feolo, kae ko hē ki toe fakaholo ke tauale lahi foki, i he taimi vave.

Ko te fiva faiai e hē mafai ke fofō i te fale – e tāua ai ke hakili ni fehoahoaniga i he taimi vave lele.

Ko nā āuga o te fiva faiai e tutuha ma nā tahi famai hē fakapokepoke iē e ono mafai lava ke holoholo lelei ma ke toemalōlo te tino. Ko te fiva faiai e hē mafai ke fofō i te fale – e tāua ai ke hakili ni fehoahoaniga i he taimi vave lele.

Kafai ko koe e nofo popole ki he tino te e ono fiva faiai, telefoni ki tau fōmai, ite laina telefoni a te ola malōlo (0800 611 116), pe ko te fale patino mo nā fehokotakiga i na itūla i tua mai o nā itūla gālue kae ke kikila koe e he fōmai i he taimivave. Kafai e hē mafai ke fakatonu he taimi, tago oi kave ki te Matāeke mo na Fakalavelave Fakafuaheki o he falemai pevili ki te 111.

Kafai ko koe he mātua pe he mātua tauhi e hili lava to fakalagolago ki tau fuafuāga – ko koe oioti lava te tino e ono iaahaofia kafai ko tau pepe kua hē mālohi e ve ko te tulaga mahani ai, ma kua fakaatili te fakaholo te hē malohi i he taimivave. Kafai e hē maua ho fehoahoani i hētahi auala vili ki te 111 mo he tavale a te falemai.

Ko ai te pitohili ona afāina?

E mafai ke maua hō he tino i te fiva fāiai. Kae, kona pepe, tamaiti i lalo o te 5 tauhaga, ki lātou iēkua taki hefulu fia nā tauhaga ma nā talavou enōnōfo i nā fale nofo tūmau pe ni fale e togitogifakatahi e pitohili ona āfaina ma e manakomia ke fai ni tui puipui. E mafai ke maua ai na tino i hōhe taimi o te tauhaga, kae e mahani lava i te tau mālulu ma te tau e taku ko te spring.

Ko nā pepe uma i lalo o te tahi tauhaga, ma nā tamaiti Maoli ma Pahefika i lalo o te 5 tauhaga e pitohili ona maualuga te ono āfaina. Te hikomia fakatahi ma ni tino ulaula, nōnōfo fakatahi ma ni tino tokalahi pe e iei ni tahi tauale tau te māmā ve ko te fulū e ono mafai ke fakalahi ai te mafai ke maua ai e he tino te famai, e utagia atu aike fai ho tui puipui mo te fulū mo koe ma au tamaiti.

Puipuia

Ko te fiva fāia e pepehi i he auala e tali tutuha veko te pepehi o te fulū – kui i te tale ma te mafatua.

Ite mea mahani lava, ko te hiama ko te pekitelia e nofonofa i tua o te ihu o ki lātou e ola malōlo vēna nakōkī ma e hē faigofie ke pēpēhi ki iētahi. Ko te pekitelia ehē ola mataloa i fafo o te tino, ko tona uiga e hē pēpēhi gofie te fāmai i te va o tētahi ki tētahi. Ko te famai ko tefiva faiai e ono faigofie atu ke pēpēhi i te va o na tino e nōnōfo i he fale fokotahi ma e tumu pe va lalata nafehokotakiga a tētahi ki tētahi.

Na hitēpu faigofie ve ko te kava o to pūihu pe ko to gutu kafai koe e mafatua pe e tale, ma fufulu ma fakamamago lelei o lima, e mafai ke fakataikole te avanoa ke fakapēpehi ai na pekitelia. Taofiofi te fakaogā fakatahi o nā vāega iē e ono iei na havāle e ve ko nā faguvai, vali gutu pe ko nā veīpa (vapes).

Nā fakailoga ma nā āuga

Ko nā āuga o te famai o te fiva fāiai e ono mafaike hē hula fakatahi mai i he taimi fokotahi. Ko iētahi āuga, e vē ko te fiva, ko ni vāega mahani. Hakili vave loa he fehoahoani kafai kua haofia ni vāega o nā āuga ma nā fakailoga iēnei. Vili ki tofōmai, i te laina mo te ola malōlo Healthline (0800 611 116) pe ko te fale fakapitoa mo nā itūlai tua mai. Kafai e hē mafai ke fakatonu he taimi, tago oi kave ki te Matāeke mo na Fakalavelave Fakafuaheki (Emergency) e tafapili atu ki taufalemai pe vili ki te 111.

Ko te fiva fāiai e lahi ona itūkāiga āuga. E aofia ai nāvāega iēnei:

- maualuga te fiva
- tigāulu
- hē haofia
- fia moea gofie
- tigaina na hoko ma nā mahō.

E mafai foki ke iei ni āuga patino, ve ko te:

- kili hāhāo
- makeketū te ua
- e hē fiafia/pe muhu gofie i na koga mālama
- puai
- tagitagī
- e muhu oi kai (na pepe)
- e pona te muatuke (soft spot on head)
- tātāpa pe tauale oho.

Ko nā pepe e ono mālulu na lima ma nā vae, e iei te kili io lātou tino ma e ono muhu oi kai. Ko nā tino mātutua ematamoe, hē haofia, kua kehe nā aga e hula pe e matapogia.

E iei he kili e ve ko he mata o te gila te fuaefa ma e lanuviolē pe ni unoko, e hē mafai ke olo kehe kafai koe e tagooi lolomi mataloa i he ipu tioata, ko he fakailoga fakapokepoke ia. E tatau koe ke vili vave loa ki he tavale ma te falemai, kafai e ke kitea he kili venei i he tamaiti tauale pe ko he tino mātua.

Ko te kili e mafai ke hula i hō he koga o te tino, kae na hē fakatali ke hula oi ftoa hakili fehoahoani ai loa. E tuha ko te tahi vaetolu o tino e maua i te fiva fāiai e hē iei ni olātou kili.

Vave gaoioi loa

Kafai koe pe ko he tino i to fale e hē mālohi ma eia te ia he āuga pe he fakailoga fokatahi kuatākua atu i te pahina muamua, gaoioi vave loa.

- Vili ki he fōmai, fale talavai, fale talavai e matala i tua ona itūla gālue mahani pe ko te laina telefoni a te ola malōlo (0800 611 116) fakavave – e tuha pe he ao peko he po.
- Taku mai pe ko niā nā āuga.
- Kafai e ke mahalomia ko te fiva faiai, koe na hē toe manōfo.
- Tauhihi ke vave fakatino nā gaoioiga.
- E tuha pe kua hiaki te tino e he fōmai, e tatau pea ketaukikila lelei.
- Kafai ka fano ke toe kikila e te fōmai fakamautinoa emanino nā fakatonuga e tuku mai pe ko afea e tatauai koe ke toe taliu mai pe vili mai mo he fehoahoaniga kafai kua manakomia vave. Lea kiei mo nā fakatonuga iēnei ke tuhituhia ki lalo.
- Kafai e hē tulaga manuia toe taliu vave loa ki te fōmaipe ko te falemai. Taku atu ki te kau faigāluega tetulaga e iei ai te tauale kafai kua iei ni ana fualakau tuikua inu, ona ai e mafai ke pupuni e ki lātou nā āuga ote fāmai.
- Na hē tuku tiakia ko ke nofo tautahi te tauale.
- Kafai ko he fakafitauli fakafuaheki vili ki te 111 ma lea kihe tavale a te falemai.

“

E tāua lele to nofo ma mātau nā āuga ma nā fakailoga o te famai ko te fiva faiai, ma hakili fautuaga tau te ola malōlo fakavave kafai koe e popole.

”

Tui puipui mo te famai ko tefiva faiai

Ko nā tui puipui mo tēnei fāmai e avanoa mo kilātou e pitohili ona afāina.

Ko te tui mo te itū kaiga A, C, W ma te Y efakatupegia mo:

- Ki lātou iē va lalata nā fehokotakiga ma nā tauale o nakulūpu iēnei o te fāmai (A, B, C, W pe ko te Y).
- Nā tino na maua muamua e te famai ko te fiva faiai.
- Nā tino iē e ono lahi te mafai ke maua e te famai onaai e taikole te mafai e o lātou hihitemi puipui ke puipuiki lātou ona ai ko ni iētahi hē mālohi.
- Kau tupulaga i nā tauhaga 13-25 e aofia ai ki lātou iēka nōnōfo pe nōnōfo i he nofo tūmau a he ākoga, pehe nofo tūmau a he iunivehite, fale o na fitafita tau, pe ko te fale puipui.

Ko te tui mo te itū kaiga B e fakatupegia mo:

- Ki lātou iē va lalata nā fehokotakiga ma nā tauale o na kulūpu iēnei o te fāmai (A, B, C, W pe ko te Y).
- Nā tino na maua muamua i te famai.
- Ko na tino ie e pito hili ona maualuga te mafai kemaua e te hiama mai te kulūpu B ona ai e taikole temafai e o lātou hihitemi puipui ona ko ni iētahi hēmālohi.
- Tamaiti ki luga o te 12 mahina te mātutua, hefakahologa o he vāega o te polokalame o te tui puipuimo na fānau.
- Ko na tino e 13 ki te 25 tauhaga ka ulufale atu mo hetaimi muamua ki ni tulaga e nōnōfo ai i ni koga e valalata ma iētahi tino.
- Tamaiti mai te 13 ki te 59 mahina (e fakamuta mai iteaho 31 o Aokuho 2025).
- Na tino e i te va o te 13 ki te 25 tauhaga i hohe tūlaga ote nōnōfo va lalata ma iētahi (fakagata ite aho 28 Fepuali 2024).

Mo ni iētahi fakamatalaga agai ki te puipuiga ki te famai ko te fiva faiai

- talanoa ki tau fōmai, teine fōmai pe ko te falemai mahani
- vili ki te laina telefoni a te ola malōlo Healthline i te **0800 611 116**
- immunise.health.nz/meningococcal

Ko fea te fano kiei mo ni fautuaga agai ki te famai ko te fiva faiai

Kafai koe e fofou ke maua ni iētahi fakamatalagaki te famai ko te fiva faiai, talanoa ki to fōmai, teine fōmai, pe ko he falemai mahani, pe fehokotaki ki te tautuaga a te ola malōlo lauaitele (public health service) e tafapili atu.

Mo ni fautuaga i fafo o na itūla gālue mahani (24 hour service), vili ki te laina a te Healthline i te (0800 611 116)

**Health New Zealand
Te Whatu Ora**